

## ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Սուրեն Ա. Մանուկյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածն ուսումնասիրում է ցեղասպանագիտության՝ որպես գիտակարգի մեջ առաջացած բանավեճերը և քննարկումները՝ մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործության բնորոշման, սահմանման ընդլայնման, զանգվածային այլ սպանությունները ցեղասպանություն որակելու վերաբերյալ: Հոդվածի քննության առանցքային կետը ցեղասպանագիտության մեջ դասական համարվող Կաց – Չառնի բանավեճի ներկայացումն է: Բերվում են նաև ցեղասպանագիտությունը տեսականացնող մի շարք գիտնականների՝ ցեղասպանության դասակարգումները, որոնք շատ հաճախ հանգեցնում են գիտական նոր տերմինների առաջացմանը:

**Բանալի բառեր՝** ցեղասպանություն, տոտալ և մասնակի ցեղասպանություններ, Կաց – Չառնի բանավեճ, Հոլոքոստ, Վահագն Դադրյան, պոլիտիցիդ, գենդերցիդ, էլիտիցիդ, էթնոցիդ:

Հոդվածը ներկայացվել է 03.09.2021: Ընդունվել է տպագրության 15.12.2021:

The article was submitted on 03.09.2021 and accepted for publication on 15.12.2021.

Статья поступила 03.09.2021 и была принята к публикации 15.12.2021.

**Ինչպես հղել՝** Սուրեն Ա. Մանուկյան, «Ցեղասպանությունների գիտական դասակարգումների հարցի շուրջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 2 (2021), 55-75:

**How to cite:** Suren A. Manukyan, “On the Academic Classifications of Genocides,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 9, no. 2 (2021): 55-75.

**Как сослаться:** Сурен А. Манукян, “К вопросу об академических классификациях геноцидов,” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 2 (2021): 55-75.

## Ներածություն

Ցեղասպանություն հանցագործությունը մարդկության ողջ պատմության անբաժանելի մասն է կազմում: Պատահական չէ, որ ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանությունների կանխարգելման և պատժի մասին» կոնվենցիայի առաջաբանում նշվում է, որ պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում ցեղասպանությունը մեծ կորուստներ է պատճառել մարդկությանը՝ կոչ անելով միջազգային համագործակցության՝ այդ արհավիրքից ազատվելու համար:

Սկսած աստվածաշնչային ժամանակներից՝ տարբեր պետություններ և ազգեր իրենց քաղաքական խնդիրները փորձել են լուծել բռնի միջոցներով՝ ոչնչացնելով ազգային, էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբերի: Անկախ գոհերի թվից, սպանությունների իրականացման ձևերից կամ պատճառներից՝ այս ոճիրներից

շատերը համապատասխանում են Ռաֆայել Լեմկինի՝ «ցեղասպանություն» հասկացության բնորոշմանը<sup>1</sup>:

Նշենք, որ թեև խոսքը մեկ երևույթի մասին է, միևնույն է, այն միատարր կամ նույնական չէ: Ավելին՝ ցեղասպանագետների շրջանում առկա է բանավեճ, թե մարդկության պատմության ընթացքում տեղի ունեցած զանգվածային սպանություններից որոնք համարել ցեղասպանություն, իսկ որոնք՝ ոչ:

Որոշակի հատկանիշներից ելնելով՝ քննարկման մեկ այլ տիրույթ է ցեղասպանությունների տարբերակումն ու դասակարգումը, որոնց շնորհիվ գիտական քննարկման ոլորտ են ներմուծվում նոր տերմիններ: Սույն հոդվածի խնդիրն է ներկայացնել այդ քննարկումները՝ առանձնացնելով ցեղասպանագիտության մեջ կարծրացած որոշ տեսակետներ:

### Կաց - Չառնի բանավեճը

Ցեղասպանագիտության մեջ Կաց - Չառնի բանավեճը կարելի է համարել դասական օրինակ: Այն ընթանում է ցեղասպանության հասկացության նեղ՝ սահմանափակ թվով պատմական իրողությունները բնորոշելու, և լայն՝ ներառական ընկալման շուրջ, երբ ցեղասպանություն են անվանվում զանգվածային սպանությունների շատ դեպքեր:

Առաջին մոտեցման ամենահայտնի ներկայացուցիչը Բոստոնի համալսարանի պրոֆեսոր, ԱՄՆ Հոլոքոստի հիշատակի թանգարանի ակադեմիական խորհրդի նախկին համանախագահ Սթիվեն Լ. Կացն է, որը պնդում է, որ Հոլոքոստը ժամանակակից պատմության միակ ցեղասպանությունն է: Իր հերթին Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության հիմնադիրներից և առաջին նախագահներից Իսրայել Չարնին առաջարկում է հանցագործության որակման հարցում ավելի ընդհանրական մոտեցում, ինչը թույլ կտա մեծ թվով զանգվածային սպանություններ ներառել «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ<sup>2</sup>:

Երկու մոտեցումներն էլ չեն սահմանափակվում վերոնշյալ գիտնականներով, կողմնակիցների միջև ընթանում են թե՛ քննարկումներ:

### Հոլոքոստի բացառիկության դրույթը

Սթիվեն Կացի ուսումնասիրության հիմնադրույթը Հոլոքոստի եզակիությունն է: «Հոլոքոստը պատմության մեջ» աշխատությունում հեղինակը Հոլոքոստը ներկայացնում է որպես ցեղասպանության բնորոշմանը և ՄԱԿ-ի կոնվենցիային համապատասխանող միակ հանցագործություն: Մյուս եզրակացության նա հանգել է՝ ուսումնասիրելով զանգվածային սպանությունների հարյուրավոր դեպքեր, որոնցից

1 Մյան օրինակների մասին տե՛ս Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* (New Haven: Yale University Press, 2007); Norman M. Naimark, *Genocide: A World History* (Oxford: Oxford University Press, 2017) .

2 Daniel Feierstein, "Leaving the Parental Home: An Overview of the Current State of Genocide Studies," *Genocide Studies and Prevention* 6, no. 3 (2011): 258.

և ոչ մեկն, ըստ հեղինակի, լիարժեքորեն չի համապատասխանել Հոլոքոստին: Կացի համոզմամբ՝ գոյություն ունի ցեղասպանության միայն մեկ լիարժեք օրինակ<sup>3</sup>: Անդրադառնալով 1994 թ. Ռուսնդայում տեղի ունեցած կոտորածներին՝ Կացն այն միտքն է հայտնում, որ ցեղասպանական մտադրություն գոյություն չի ունեցել: Ընդհանրապես հույժ-թույժի հակասության մեջ բացառելով ցեղասպանական բաղադրիչը՝ այն համարում է ընդամենը ցեղային գերիշխանության համար մղվող պատերազմ<sup>4</sup>: Հայոց ցեղասպանության հարցում Կացը բացահայտ ժխտողական դիրքորոշում ունի: Նա պնդում է, որ հայերի որոշ մասի (ըստ նրա՝ 17–27%) վերապրելը դեռևս «հայկական ժառանգության կրող յուրաքանչյուր անհատի ֆիզիկական ոչնչացում չէ»<sup>5</sup>:

Նույն կարծիքին է Ամհերսթոմ Մասաչուսեթսի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր Գյունթեր Լևին, որը պնդում է, որ Հոլոքոստի ժամանակ միայն հրեաներն էին դարձել ցեղասպանության զոհ, և զոհ պետք է համարել բոլոր հրեաներին<sup>6</sup>, քանի որ գոյություն ունեւ բոլոր հրեաներին անխտիր սպանելու մտադրություն: Հայոց ցեղասպանության պարագայում նա ժխտողական դիրքերում է. հեղինակի համաձայն՝ աշխարհում ապրող հայերի 40%-ի սպանությունը չի կարող համարվել ցեղասպանություն<sup>7</sup>: Թե՛ Կացը, թե՛ Լևին, բերելով որոշ թվով հայերի վերապրելու փաստարկը, չսկստելու են տալիս Հոլոքոստի նույնաբովանդակ իրողությունը: 1945 թ. մայիսի դրությամբ Եվրոպայում նույնպես հարյուր հազարավոր հրեաներ էին վերապրել, իսկ աշխարհի տարբեր մասերում միլիոնավոր հրեաներ էին բնակվում:

Հայտնի ցեղասպանագետ Հենրի Հաթենբախը իրավացիորեն քննադատում է Կացի մեթոդաբանությունը: Նա պնդում է, որ Հոլոքոստի ընտրությունը որպես համեմատության նշանող ներկայացնելը սխալ է: Պատասխանն այս դեպքում կանխորոշված է, քանի որ յուրաքանչյուր ցեղասպանություն առանձնահատուկ է և կամայական երկու դեպք չեն կարող լիովին համընկնել:

Բացի այդ Կացն իր հետազոտությունը գիտակցաբար կառուցում է այն եզրակացության շուրջ, որը ցանկացել է ապացուցել նախքան ուսումնասիրությունը,

3 Steven T. Katz, *The Holocaust in Historical Context. Volume I. The Holocaust and Mass Death before the Modern Age* (New York: Oxford University Press, 1994).

4 Liz McMillin, “The Uniqueness of the Holocaust,” in *Chronicle of Higher Education*, <http://chronicle.com/article/The-Uniqueness-of-the/90491/>, դիտվել է 27.08.2021; David Stannard, “Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship,” in *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, ed. Alan Rosenbloom (Boulder, CO: Westview, 2009).

5 Steven Katz, “Uniqueness: The Historical Dimension,” in *Is the Holocaust Unique?* 69; Steven Katz, “The ‘Unique’ Intentionality,” 175–176; Hannibal Travis, “On the Original Understanding of the Crime of Genocide,” *Genocide Studies and Prevention* 7, no. 1 (2012): 32.

6 Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 225–226.

7 Guenter Lewy, “The First Genocide of the 20th Century? (Armenian Massacres, 1915–1916),” December 2005, <https://www.commentary.org/articles/guenter-lewy/the-first-genocide-of-the-20th-century/>, դիտվել է 16.08.2021: Նույն ամսագրի 2006 թ. փետրվարյան համարում այս ժխտողական դրույթներին հակադարձում են բազմաթիվ գիտնականներ, այդ թվում Քոլգեյթի համալսարանի դասախոս Փիթեր Բալաքյանը, Միչիգանի համալսարանի պրոֆեսոր Դենիս Փափազյանը և Իսրայել Չառնին, <https://www.commentary.org/articles/reader-letters/genocide/>, դիտվել է 16.08.2021:

այն է՝ հաստատել, որ Հոլոքոստը եզակի է, առանձնահատուկ, միակ և անհամեմատելի, յուրատեսակ սուպեր-ցեղասպանություն, իսկ մյուսները՝ ցեղասպանության ոչ լիարժեք օրինակներ: Այս թերի մեթոդաբանության կիրառմամբ Կացը հայտարարում է, որ ցեղասպանության հանցագործության մասին անհրաժեշտ գիտելիք կարելի է քաղել Հոլոքոստից, այլ ցեղասպանություններից ստացված պատկերացումները երկրորդական են<sup>8</sup>:

Այս նեղ ընկալման կողմնակիցները թեն փոքրաթիվ են, սակայն նրանց շարքում կան ճանաչված գիտնականներ, ինչպես օրինակ՝ Իռլանդիայի Գալվեյի համալսարանի պրոֆեսոր Ուիլյամ Շաբասը, որը նույնիսկ որոշ ժամանակ գլխավորել է թեման ուսումնասիրող գիտնականներին միավորող Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցությունը<sup>9</sup>: Շաբասը կարծում է, որ Հոլոքոստը և Ռուանդայի ցեղասպանությունը ներկայացնում էին իրական, լեզալ ցեղասպանություններ<sup>10</sup>, մինչդեռ Հայոց ցեղասպանությունը, Բանգլադեշը, Բիաֆրան, Կամբոջան, Բոսնիան և Հերցեգովինան, Կոսովոն և Դարֆուրը այդպիսին չեն<sup>11</sup>: Նա պնդում է, որ ցեղասպանությունը պահանջում է ամբողջ խումբը ոչնչացնելու «ռասիստական ատելության» շարժառիթ, այն դեպքում, երբ օրինակ ռասայական գործոնի միախառնումը քաղաքական/ռազմական պատճառների հետ բացառում են հատուկ ցեղասպանական մտադրությունը<sup>12</sup>:

Պետք է նշել, որ ի տարբերություն Կացի և Լևիի, Շաբասն ընդունում է ցեղասպանության հասկացության ձևավորման վրա Հայոց ցեղասպանության փաստի ազդեցությունը<sup>13</sup>:

8 Henry R. Huttenbach, "From the Editor: Towards a Conceptual Definition of Genocide," *Journal of Genocide Research* 4, no. 2 (2002):168.

9 Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության պաշտոնական կայքէջը՝ <https://genocidescholars.org/>: Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության մասին տե՛ս նաև Սուրեն Մանուկյան, «Ցեղասպանագիտությունը՝ որպես գիտաճյուղ. ձևավորման և զարգացման պատմությունը», *ՎԷՄ համահայկական հանդես* 11, no. 3 (2019), 30-32:

10 William Schabas, "Problems of International Codification – were the Atrocities in Cambodia and Kosovo Genocide?" *New England Law Review* 35, no. 2 (2001): 287–302, 296, 301–302; William Schabas, "Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia," *Fordham International Law Journal* 25, no. 1 (2001): 23–53, 45–47; William Schabas, "National Courts Finally Begin to Prosecute Genocide, the 'Crime of Crimes,'" *Journal of International Criminal Justice* 1, no 1 (2003): 39–63, 39, 41, 45, 55, 58; William Schabas, "The Jelisc Case and the Mens Rea of the Crime of Genocide," *Leiden Journal of International Law* 14, no. 1 (2001): 125–139; William Schabas, "Genocide Law in a Time of Transition: Recent Developments in the Law of Genocide," *Rutgers Law Review* 61, no. 1 (2008): 161–192; Travis, "On the Original Understanding of the Crime of Genocide," 32.

11 William Schabas, *Genocide in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 102.

12 William Schabas, "State Policy as an Element of International Crimes," *Journal of Criminal Law and Criminology* 98, no. 3 (2008): 953–982, 970–971; Travis, "On the Original Understanding of the Crime of Genocide," 32.

13 Նույն տեղում, 36:

## Ներառական մոտեցումը

Իսրայել Չաունին չափազանց մեծացնում է այն դեպքերի շրջանակը, որոնք կարելի է ներառել ցեղասպանություն հասկացության մեջ: Այդ բազմաթիվ օրինակները հանդիպում են իր կողմից խմբագրված «Ցեղասպանության հանրագիտարանում»<sup>14</sup>: Նա ակտիվորեն քարոզում է Ֆլորիդայի միջազգային համալսարանի իրավաբանության պրոֆեսոր Հանիբալ Թրևիսի մոտեցումը, որը մեղադրում է տեսության հակառակորդներին զոհերի նկատմամբ կարեկցանքի պակասի մեջ<sup>15</sup>:

Թեև Չաունիի մոտեցումը թվում է ավելի բարոյական և հիմնավորված, քան Հոլոքոստի բացառիկության դրույթը, այն նույնպես բացասական կողմեր ունի, քանի որ ցեղասպանության հանցագործության որոշ հատկանիշներ անտեսվում են, իսկ սահմանները՝ տարրալուծվում: Ստացվում է, որ ցանկացած զանգվածային սպանություն, անկախ շարժառիթներից և հասցրած վնասներից, կարող է տեղավորվել այս հասկացության մեջ<sup>16</sup>:

Ներառական մոտեցման կողմնակիցները ևս դասակարգում են առաջարկում: Օրինակ, Ռաբբերսի համալսարանի Ցեղասպանագիտության կենտրոնի ղեկավար Ալեքսանդր Լաբան Հինթոնը, նկարագրելով ցեղասպանությունների ուսումնասիրման պատմությունը, առաջարկում է ցեղասպանությունների հետևյալ յուրատեսակ դասակարգումը, որը մեջբերում ենք նույնությամբ.

ա) Նախատիպ՝ Հոլոքոստ,

բ) եռյակ՝ Հոլոքոստ, Հայոց ցեղասպանություն, Ռուանդայի ցեղասպանություն,

գ) քսաներորդ դարի հիմնական ցեղասպանություններ՝ Հոլոքոստ, Հայոց ցեղասպանություն, Կամբոջա, Ռուանդա, Բոսնիա, Դարֆուր (21-րդ դար), տեղաբնիկ ժողովուրդների ոչնչացում (դիտարկվելով որպես ամբողջական երևույթ),

դ) երկրորդ շրջանակ՝ Արևելյան Պակիստան, քրդական դեպք, Գվատեմալա, Նամիբիա, Կոսովո, Կարթագեն, գաղութարարների կողմից իրականացված ցեղասպանություններ, ուկրաինական կամ խորհրդային դեպք,

ե) ծայրամասային շրջանակ՝ Ինդոնեզիա, Արգենտինա, տեղաբնիկների ոչնչացման որոշ դեպքեր, անտիկ շրջանի ցեղասպանություններ, ասորական և հունական դեպքեր, Արևելյան Թիմոր, Բուրունդի, Մադյական Չինաստան, Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն,

զ) մոռացված ցեղասպանություններ՝ բազմաթիվ թաքնված, մոռացված դեպքեր<sup>17</sup>:

Տեսնում ենք, որ Հինթոնը նույնպես շատ մոտ է Չաունիի ներառական մոտեցմանը, սակայն փորձում է այն առավել դասակարգված դարձնել:

Պետք է նկատել, որ գիտնականների մեծ մասի դիրքորոշումներն այս երկու

14 *Encyclopedia of Genocide*, ed. Israel Charny (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2000).

15 Travis, "On the Original Understanding of the Crime of Genocide," 30–55.

16 Huttenbach, "Towards a Conceptual Definition of Genocide," 169.

17 Alexander Laban Hinton, "Critical Genocide Studies," *Genocide Studies and Prevention* 7, no. 1 (2012): 13.

մոտեցման միջև են, թե որ դեպքը կարելի է համարել ցեղասպանություն, իսկ որը՝ ոչ։ Այսպես ԽՍՀՄ գոյության առաջին տարիներին՝ 1932-1933 թթ., Ուկրաինայի տարածքում բռնկված սովը, որի հետևանքով զոհերի թիվը հասավ 6 միլիոնի, ուկրաինացիները համարում են մարդածին՝ խորհրդային վերնախավի կողմից ազգային դիմադրությունը կոտորելու նպատակով կազմակերպված հատուկ գործողություն։ Դա արտահայտվում է նաև անվան մեջ՝ հոլոդոմոր [Голодомор]՝ սպանություն սովի միջոցով։ Ցեղասպանագետների մեկ այլ խումբ համաձայն չէ դրա հետ՝ նշելով, որ այդ տարիներին սով միայն Ուկրաինայում չէր, այլ նաև Մերձվոլգյան շրջանում և հյուսիսային Ղազախստանում, ինչն առավել սխալ կառավարման, մատակարարման խնդիրների հետևանք էր, այլ ոչ թե ուկրաինացիների ծրագրված ոչնչացում<sup>18</sup>։ Կամ արդյո՞ք Կամբոջայում մեծ թվով սպանությունները կարելի է ներառել այս ցանկի մեջ, քանի որ 1975-1979 թթ. ծայրահեղ մարքսիստական հայացքներ ունեցող Կարմիր քմերների վարչակարգի զոհերի մեծ մասը հենց կամբոջացիներ էին։ Այստեղ դժվար է խոսել ռասայական, ազգային, էթնիկ կամ կրոնական տարբերակմամբ որևէ խմբի ոչնչացման մտադրության մասին։ Իհարկե, Կամբոջայի դեպքում, պետք է հիշել, որ ոչնչացվեցին նաև այդ երկրում բնակվող ազգային և կրոնական բոլոր փոքրամասնությունները՝ բուդդայական հոգևորականներ, չինացիներ, վիետնամցիներ, մուսուլման Չամ խումբը<sup>19</sup>։ Ամեն դեպքում ցեղասպանագետների մեծամասնության մոտ կա որոշակի համաձայնություն այս հանցագործությունը մասնակի ցեղասպանությունների շարքին դասելու շուրջ։

### Տոտալ և մասնակի ցեղասպանություններ

ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանությունների կանխարգելման և պատժի մասին» կոնվենցիայի հոդված II-ը սահմանում է, որ ցեղասպանություն նշանակում է մի շարք գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի՝ որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ։ Ըստ այս դրույթի՝ վերջին հատվածի ցեղասպանությունները կարելի է դասակարգել տոտալ և մասնակի ցեղասպանությունների։

18 Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York: Oxford University Press, 1986); Robert W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004); Yaroslav Bilinsky, “Was the Ukrainian Famine of 1932-1933 Genocide?” *Journal of Genocide Research* 1, no. 2, (1999): 147-156; Norman Naimark, *Stalin’s Genocides* (Princeton: Princeton University Press, 2010); Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010); Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin’s War on Ukraine* (New York: Anchor, 2018).

19 Alexander Laban Hinton, *Why Did they Kill?: Cambodia in the Shadow of Genocide* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2004); Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–1979* (New Haven: Yale University Press, 2002).

*Տոտալ ցեղասպանություններ*

Տոտալ ցեղասպանությունն իրականացվում է, երբ հիմնական նպատակը թիրախ խմբի ամբողջական բնաջնջումն է՝ կանխելով նույնիսկ գոհի վերարտադրության հնարավորությունը: Այն նաև ուղղված է վերացնելու տվյալ խմբի մշակույթը և հիմնարար ինստիտուտները, հետագայում նաև ցանկացած հիշողություն խմբի և նրա դեմ իրականացված ոճրի մասին: Միայն 20-րդ դարում տեղի են ունեցել տոտալ ցեղասպանության չորս դեպք<sup>20</sup>, ինչը հանգեցրել է միլիոնավոր մարդկային զոհերի<sup>21</sup>:

Համընդհանուր՝ տոտալ ցեղասպանություն ասելիս ի նկատի է առնվում առաջին հերթին ոճրագործի մտադրությունը և ոչ թե փաստացի իրողությունը, քանի որ բոլոր դեպքերում այս մտադրությունն անհնար է լիովին իրականացնել: Տոտալ ցեղասպանություն են անվանում նաև այն դեպքերը, երբ բռնության աստիճանը հասնում է շատ մեծ չափերի՝ գալով պետական ապարատից և ապահովելով հասարակության լայն շերտերի ներգրավվածությունը:

*ա) Հայոց ցեղասպանություն (Մեծ եղեռն)*

Երիտուրքական կուսակցության նախաձեռնությամբ, հետագայում նաև քեմալական ուժերի կողմից Արևմտյան Հայաստանում, Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ շրջաններում մոտ մեկուկես միլիոն հայերի բնաջնջումը 1915-1923 թթ., ինչպես նաև Անդրկովկասում իրականացված ցեղասպանական գործողությունները, որը կատարվել է նախ հայ զինվորականների, վերնախավի, ապա՝ բնակչության մյուս հատվածի կոտորածների, տեղահանությունների, անապատներում համակենտրոնացնելու, բռնի կրոնափոխության, հայ երեխաներին ձուլման նպատակով մուսուլմանական ընտանիքներ տեղափոխելու մեթոդներով: Ոչնչացվել են հայկական մշակույթային ժառանգության բազմաթիվ նմուշներ<sup>22</sup>: Մեծ եղեռնի տարիներին միաժամանակ իրականացվել է նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հույների և ասորիների բնաջնջումը<sup>23</sup>: Թուրքիան մինչ օրս շարունակում է հերքել

20 Հին դարերում և միջնադարում կարող ենք հանդիպել տոտալ ցեղասպանությունների բազմաթիվ «հաջողված» օրինակների՝ Կարթագենի ոչնչացումը, միջնադարյան կատարների կրոնական համայնքի վերացումը, հյուսիսամերիկյան հնդկացիական բազմաթիվ ցեղերի անհետացումը:

21 Christian P. Scherrer, “Towards a Theory of Modern Genocide. Comparative Genocide Research: Definitions, Criteria, Typologies, Cases, Key elements, Patterns and Voids,” *Journal of Genocide Research* 1, no. 1 (1999): 13-23.

22 *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, ed. by Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek, and Norman M. Naimark (New York, NY: Oxford University Press, 2011); Taner Akcam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006); Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 2005); Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London, New York: I.B. Tauris, 2011); Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

23 *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923*, ed. George Shirinian (New York, Oxford: Berghahn Books, 2017).

ոճրագործությունը՝ ժխտողական պետական քաղաքականության վրա հսկայական գումարներ ծախսելով<sup>24</sup>:

*բ. Հրեից ցեղասպանություն (Հոլոքոստ, Շոա)*

Նացիստական Գերմանիայի և նրա եվրոպական դաշնակիցների, ինչպես նաև նրանց կողմից գրավված տարածքների բնակչության կողմից մոտ 6 միլիոն հրեաների, ինչպես նաև միլիոնավոր գնչուների, սլավոնական տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների, ռազմագերիների, սեռական և կրոնական որոշ փոքրամասնությունների, ինչպես նաև քաղաքական ընդդիմախոսների կազմակերպած ոչնչացումն է: Այն իրականացվել է նախ Գերմանիայի կողմից օկուպացված Արևելյան Եվրոպայում՝ հատուկ խմբերի (Einsatzgruppen) կողմից հիմնականում գնդակահարությունների միջոցով: Հետագայում ոչնչացման միջոց են դարձել հարյուրավոր համակենտրոնացման և մահվան ճամբարները, որտեղ զոհերը մահանում էին հարկադիր աշխատանքի և գազային խցիկներում թունավորման միջոցով<sup>25</sup>:

*գ) Կամբոջայում իրականացված ցեղասպանությունը*

Տեղի է ունեցել 1975-1979 թթ. և ուղղված էր ինչպես քաղաքաբնակ և ընդդիմադիր հայտարարված շրջանների բնակիչ կամբոջացիների, այնպես էլ՝ մի շարք փոքրամասնությունների՝ վիետնամցիների, չինացիների, իսլամ դավանող չամ ազգության ներկայացուցիչների դեմ: Ծայրահեղ մարքսիստական գաղափարներով տոգորված Կարմիր քմերների կուսակցությունը ցանկանում էր ստեղծել ագրարային՝ սոցիալիզմի վրա հիմնված պետություն: Խոսք էր գնում նոր հասարակության կառուցման մասին: Այն իրականացնելու համար քաղաքային բնակչությունը տեղափոխվեց գյուղեր, որտեղ պարտադրվեց հարկադիր աշխատանք: Իրականացման մեթոդներն էին սովը և զանգվածային սպանությունները՝ նույնիսկ փոքրիկ զանցանքների համար: Էթնիկ և կրոնական փոքրամասնություններն ուղղակի բնաջնջվեցին: Ցեղասպանությանը զոհ գնաց 1,5-2 մլն մարդ<sup>26</sup>:

24 Fatma M. Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789–2009* (Oxford: Oxford University Press, 2015); Doğan Gürpınar, “The Manufacturing of Denial: The Making of the Turkish ‘Official Thesis’ on the Armenian Genocide between 1974 and 1990,” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, no. 3 (2016): 217–240; Richard G. Hovannisian, “Denial of the Armenian Genocide 100 Years Later: The New Practitioners and their Trade,” *Genocide Studies International* 9, no. 2 (2015): 228–247; Dikran Kaligian, “Anatomy of Denial: Manipulating Sources and Manufacturing a Rebellion,” *Genocide Studies International* 8, no. 2 (2014): 208–223.

25 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New Haven: Yale University Press, 2003); Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London: Arnold, 2000); Omer Bartov, *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003).

26 Elizabeth Becker, *When the War Was Over: Cambodia and the Khmer Rouge Revolution* (New York: Public Affairs, 1998); Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008).



դ) Հուրթու ցեղախմբի կողմից թուրքի ցեղախմբի ցեղասպանությունը Ռուանդայում 1994 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին, ընդամենը 100 օրվա ընթացքում, տեղի ունեցավ մոտ 800000 թուրքիների սպանությունը: Այս ցեղասպանությունը ծրագրվել և իրագործվել էր Ռուանդայում մեծամասնություն կազմող հուրթու ցեղի ներկայացուցիչներից բաղկացած ռազմական խոնտալի կողմից: Կոտորածները հիմնականում իրականացվել են սառը զենքի՝ լայնսայր դասակների՝ մաչետների միջոցով, հասարակ բնակչության լայն զանգվածների մասնակցությամբ և միջազգային հանրության հանցավոր անգործության պայմաններում<sup>27</sup>:

### Մասնակի ցեղասպանություններ

20-րդ դարում տեղի են ունեցել բազմաթիվ այլ ցեղասպանական գործողություններ, որոնց նպատակն էր որոշակի խմբի մասնակի ոչնչացումը՝ այդ խմբի նկատմամբ գերիշխանություն հաստատելու նպատակով: Ցեղասպանությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվող տարբեր գիտնականների կողմից առանձնացվում են 1937-1938 թթ. ճապոնական բանակի կողմից չինական Նանկին քաղաքի բնակչության կոտորածը<sup>28</sup>, 1940-ականներին խորվաթական ֆաշիստական վարչակարգի կողմից սերբերի ոչնչացումը<sup>29</sup>, 1965-1966 թթ. Ինդոնեզիայում կոմունիստների զանգվածային սպանությունները<sup>30</sup>, Ինդոնեզիայի կողմից Թիմորում և Արևմտյան Պապուայում վարած քաղաքականությունը<sup>31</sup>, 1970-ականներին Պարագվայում տեղաբնիկ հնդկացիների Աչե խմբի ոչնչացումը<sup>32</sup>, 1971 թ. անկախության համար մղվող պատերազմում Պակիստանի կողմից Բանգլադեշի բնակչության ցեղասպանությունը<sup>33</sup>, 1981-1983 թթ.

27 Scott Straus, *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006); Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001); Linda Melvern, *Conspiracy to Murder: The Rwanda Genocide and the International Community* (London: Verso, 2004); Jean Hatzfeld, *Machete Season: The Killers in Rwanda Speak*, trans. Linda Coverdale (New York: Farrar, Straus & Giroux, 2005); Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009).

28 Iris Chang, *The Rape of Nanking* (New York: Penguin, 1998).

29 Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (London: Hurst Publishers Ltd., 2008); Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012).

30 Robert Cribb, Charles Coppel, "A Genocide that Never Was: Explaining the Myth of anti-Chinese Massacres in Indonesia, 1965-66," *Journal of Genocide Research* 11, no. 4 (2009): 447-465; *The Indonesian Genocide of 1965: Causes, Dynamics and Legacies*, eds. Katharine McGregor, Jess Melvin, Annie Pohlman (Palgrave Macmillan, 2018); Geoffrey B. Robinson, *The Killing Season: A History of the Indonesian Massacres, 1965-66* (Princeton: Princeton University Press, 2018); John Roosa, *Buried Histories: The Anticommunist Massacres of 1965-1966 in Indonesia* (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2020).

31 *East Timor at the Crossroads: the Forging of a Nation*, eds. Peter Carey, Carter Bentley (Honolulu, HI: University of Hawaii Press, 1995); Matthew Jardine, *East Timor: Genocide in Paradise* (Berkeley, CA: Odonian Press, 1999); John G. Taylor, *East Timor: The Price of Freedom* (London: Zed Books, 2000).

32 Richard Arens, *Genocide in Paraguay* (Philadelphia, PA: Temple University Press, 1976).

33 Rounaq Jahan, "Genocide in Bangladesh," in *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical*

Գվատեմալայի ռազմական ռեժիմի կողմից մայա հնդկացիների սպանությունը<sup>34</sup>, 1986-1989 թթ. քրդերի զանգվածային ոչնչացումը Իրաքում<sup>35</sup>, 1992-1995 թթ. բոսնիական էթնիկ զտումները<sup>36</sup>, որի մեկ դրվագ՝ Սրբերինիցայում բոսնիացի մուսուլմանների սպանությունը, դատարանի որոշմամբ որակվել է որպես ցեղասպանական գործողություն<sup>37</sup>, Սուդանի Դարֆուր նահանգում այսօր էլ շարունակվող էթնիկ զտումները<sup>38</sup>, Իսլամական պետություն ահաբեկչական կազմակերպության կողմից եզդի բնակչության նկատմամբ ցեղասպանական գործողությունները<sup>39</sup>:

Եթե տոտալ ցեղասպանությունների պարագայում գիտնականների մոտ հիմնականում գոյություն ունի ընդհանուր համաձայնություն այն հարցի շուրջ, թե արդյոք կատարվածը կարելի է բնորոշել որպես ցեղասպանություն, ապա մյուս բոլոր դեպքերում մասնագետները տարակարծիք են, երբեմն էլ ներքաշվում են քաղաքական քննարկումների և հիշողության համար մոլոր մարտերի մեջ:

### Այլ դասակարգումներ

Ցեղասպանությունների՝ տոտալի և մասնակիի բաժանումը միակը չէ: Ինչպես ցանկացած գիտաճյուղում, այնպես էլ ցեղասպանագիտությունում, տարբեր գիտնականներ, որոշակի հատկանիշների հիման վրա հենվելով, փորձել են առաջարկել իրենց դասակարգումները: Դրանք օգնում են ավելի լավ հասկանալ ցեղասպանու-

---

Views, eds. Samuel Totten et al. (New York: Garland Publishing, 1997); Richard Sisson, Leo Rose, *War and Secession: Pakistan, India, and the Creation of Bangladesh* (Berkeley, CA: University of California Press, 1990); Wardatul Akman, "Atrocities against Humanity during the Liberation War in Bangladesh: a Case of Genocide," *Journal of Genocide Research* 4, no. 4 (2002): 543-559.

34 Daniel Wilkinson, *Silence on the Mountain: Stories of Terror, Betrayal, and Forgetting in Guatemala* (Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 2002); Roderick Leslie Brett, *The Origins and Dynamics of Genocide: Political Violence in Guatemala* (London: Palgrave Macmillan, 2016); Robert Carmack, *Harvest of Violence: The Maya Indians and the Guatemalan Crisis* (Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1988).

35 George Black, *Genocide in Iraq: the Anfal Campaign against the Kurds* (Human Rights Watch, 1993).

36 Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: the Policy of "Ethnic Cleansing"* (College Station, TX: Texas A&M University Press, 1995); Ivana Macek, *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime* (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2009); Ed Vulliamy, *Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War* (New York: St. Martin's Press, 1994); Paul R. Bartrop, *Bosnian Genocide: The Essential Reference Guide* (Greenwood Press, 2016).

37 <https://news.un.org/en/story/2007/02/210142-un-world-court-acquits-serbia-genocide-bosnia-finds-it-guilty-inaction>, Արդարադատության միջազգային դատարանի որոշումը՝ <https://www.icj-cij.org/en/case/91/judgments>, դիտվել է 25.09.2021:

38 Martin W. Daly, *Darfur's Sorrow: a History of Destruction and Genocide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); John Hagan, Wenona Rymond-Richmond, *Darfur and the Crime of Genocide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

39 Beth Van Schaack, "The Iraq Investigative Team and Prospects for Justice for the Yazidi Genocide," *Journal of International Criminal Justice* 16 (2018): 113-139; Pieter Nanninga, "Religion and International Crimes: the Case of the Islamic State" in *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*, eds. Alette Smeulers, Maartje Weerdesteijn, Barbora Hola (Oxford: Oxford University Press, 2019).

թյուն երևույթը, ինչպես նաև առանձին դեպքերի առանձնահատկությունները՝ ենթարկելով դրանք համեմատական վերլուծության:

Այսպես, ցեղասպանություն եզրույթի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինը, հանցագործությունը նկարագրելուց զատ, ցեղասպանությունները բաժանել է երեք տիպի: Ըստ ցեղասպանագիտության արգենտինական դպրոցի ներկայացուցիչ Դենիել Ֆեյերսթայնի՝ Լեմկինը բաժանման չափանիշ էր վերցրել ցեղասպանությունների նպատակը: Ըստ այդմ, տարանջատում է ցեղասպանություններ,

1. որոնց նպատակն է ամբողջովին ոչնչացնել ազգը կամ խումբը: Նման քաղաքականությունը բնորոշ էր Հին աշխարհին,

2. որոնք ձգտում են ոչնչացնել մշակույթը՝ խմբի ներկայացուցիչներին ձուլելու, այլ ոչ թե սպանելու միջոցով: Հետագայում այս երևույթը ստացավ «էթնոցիդ» անվանումը,

3. որոնք նպատակ ունեն ոչնչացնել ինչպես խումբը, այնպես էլ նրա մշակույթը: Որպես սրա նախատիպային օրինակ Լեմկինն առանձնացնում է նացիստական Գերմանիայում իրականացված ցեղասպանությունը<sup>40</sup>:

Հիմնվելով ոճրագործի նպատակադրության, թիրախավորված խմբի բնույթի, հասցրած վնասի, իրականացման դարաշրջանի, ոչնչացման մեթոդների և այլ բնորոշիչների վրա՝ իրենց դասակարգումներն են առաջարկել նաև Ֆրենք Չոքը և Քուրթ Յոնասոնը, Իսրայել Չաունին, Հելեն Ֆայնը, Լեո Քուպերը, Ռոջեր Սմիթը, Բարբարա Հարֆը և ցեղասպանագիտության զարգացման մեջ ներդրում ունեցած բազմաթիվ այլ հետազոտողներ<sup>41</sup>:

Մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում անվանի ամերիկահայ գիտնական, սոցիոլոգ Վահագն Դադրյանի<sup>42</sup> դիրքորոշումը, որը ցեղասպանությունների իր դասակարգումն առաջարկել է դեռևս 1975 թ., երբ ցեղասպանագիտությունը նոր էր ձևավորվում որպես գիտաճյուղ: Թերևս նա առաջին գիտնականն է, ով Լեմկինից հետո նման փորձ է կատարել: Բացի այդ, եթե Լեմկինն այդ դասակարգումն արել է այլ խնդիրների լուսաբանմանը զուգահեռ, ապա Դադրյանը դրան առանձին հոդված է նվիրել, որը լույս է տեսել 1975 թ. *International Review of Modern Sociology* հանդեսում<sup>43</sup>:

Դադրյանը ցեղասպանությունները դասակարգում է ըստ արդյունքների՝ առանձնացնելով.

1. *Մշակութային ցեղասպանություն (Cultural genocide)*, որը ներառում է հետևյալ գործողությունները. խմբի բռնի կրոնափոխություն, զոհ խմբի երեխաների տեղափոխում ոճրագործ խումբ, էթնիկ պատկանելության փոփոխմանն ուղղված

40 Daniel Feierstein, *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 2014), 40.

41 Բոլորի մասին տե՛ս նույն տեղում, 39-48:

42 Վահագն Դադրյանի մասին տե՛ս օրինակ Սուրեն Մանուկյան, «Ցեղասպանագիտության դասականը: Վահագն Դադրյանի պայծառ հիշատակին», *ՎԷՄ համահայկական հանդես* 3 (2019), 178-192:

43 Vahakn Dadrian, "A Typology of Genocide," *International Review of Modern Sociology* 5, no. 2 (1975): 201-212.

խտրական քաղաքականություն, ձուլման կանխամտածված փորձեր: Այս պարագայում բացառվում է փոքրամասնության մասնակցությունը պետական կառավարմանը՝ թույլատրելի միակ ինքնավարությունը թողնելով մշակութայինը կամ կրոնականը: Հոռի խումբը սովորաբար չի ընկալվում որպես անմիջական սպառնալիք, որի նկատմամբ անհրաժեշտ է միանշանակ բռնություն կիրառել: Խմբի ձուլումը դիտվում է առավել շահավետ: Դադրյանը որպես օրինակ նշում է հրեաների նկատմամբ գործադրված բռնությունները 13-15-րդ դարերում Իսպանիայում (իրավունքների սահմանափակում, տարբերանշանների՝ դեղին աստղի կիրառության պարտադրանք, կոտորածներ, կրոնափոխություն, արտաքսում)<sup>44</sup> և 1895-1896 թթ. Համիդյան կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում<sup>45</sup>: Դադրյանը բերում է գերմանացի միսիոներ Լեփսիուսի տվյալները, համաձայն որոնց իսլամացվել են 646 հայկական գյուղեր, իսկ բռնի կրոնափոխվածների թիվը կազմել է մոտ 250000 - 300000<sup>46</sup>:

2. *Թաքնված ցեղասպանություն (Latent genocide)*, որը հիմնականում պատերազմի կողմնակի արդյունք է: Դադրյանն անդրադառնում է պատերազմի ընթացքում քաղաքացիական բնակչության ոմբակոծմանը կամ տեղահանությանը<sup>47</sup>, որոնց ժամանակ կարող են մեծ կորուստներ արձանագրվել: Նման օրինակներ են Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ իրականացված ոմբակոծումները, որոնք Գերմանիայում և Հապոնիայում մարդկային բազմաթիվ կյանքեր խլեցին<sup>48</sup>: 1945 թ. փետրվարի 13-15-ը Դրեզդենի ոմբակոծումները մինչև 25 հազար մարդու մահվան պատճառ դարձան<sup>49</sup>: Ավելի մեծ էր 1945 թ. մարտի 9-10-ի Տոկիոյի ոմբահարումների զոհերի թիվը. տարբեր հաշվարկներով մինչև 100 հազար մարդ<sup>50</sup>:

Դադրյանն ընդգծում է նաև այն դեպքերը, երբ մեկ այլ վայր տեղափոխման հետևանքով խումբը ոչնչացվում է կամ տարրալուծվում: Նա կրկին բերում է

44 Իսպանիայում հրեաների նկատմամբ իրականացված քաղաքականության մասին տե՛ս Dario Fernandez-Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain* (Wilmington: Intercollegiate Studies Institute, 2016); Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain* (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2002); Norman Roth, *The Bible and Jews in Medieval Spain* (Abingdon-on-Thames: Routledge, 2021):

45 Համիդյան կոտորածների մասին տե՛ս Արման Կիրակոսյան, *Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը* (Երևան, Գիտություն, 1999); Arman Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question* (Princeton and London: Gomidas Institute, 2003); Arman Kirakossian, *The Armenian Massacres 1894-1896: British Media Testimony* (Armenian Research Center: University of Michigan Dearborn Press, 2008).

46 Dadrian, "A Typology of Genocide," 205.

47 Խոսքը չի գնում այն դեպքերի մասին, երբ տեղահանությունն ուղղակի օգտագործվում է ցեղասպանությունը բողոքելու համար:

48 Dadrian, "A Typology of Genocide," 206.

49 Sinclair McKay, *The Fire and the Darkness: The Bombing of Dresden, 1945* (New York, NY: St. Martin's Press, 2020); *Firestorm: The Bombing of Dresden*, eds. Paul Addison, Jeremy A. Crang (London: Pimlico, 2006).

50 *The Firebombing of Dresden and Tokyo: The History and Legacy of the Allies Controversial Bombing Campaigns Near the End of World War II*, ed. Charles River (Scotts Valley: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017).

Իսպանիայում բռնի կրոնափոխ հրեաների օրինակը: Նրանց տեղահանեցին Գրանադայից և ցրեցին երկրով մեկ՝ հետագայում արտաքսելով Իսպանիայից: 1609 թ. թագավոր Ֆիլիպ II-ի որոշմամբ նրանց Ամերիկա տեղափոխեցին՝ ծայրահեղ դաժանության կիրառմամբ ու հսկայական չափերի հասնող զոհերի գնով (200000 – 3000000)<sup>51</sup>: Վերջին օրինակը, որ բերում է Դադրյանը, ամերիկյան հնդկացիների դեպքն է, մասնավորապես՝ չերոքի ցեղի բռնի տեղահանումը Ջորջիա նահանգից: ԱՄՆ կոնգրեսը որոշում կայացրեց բոլոր հնդկացիներին տեղափոխել Միսիսիպի գետից արևմուտք, որին զոհ գնաց չերոքի բնակչության գրեթե կեսը<sup>52</sup>:

3. *Պատժիչ ցեղասպանություն (Retributive genocide)*, որի նպատակն է պատժել այն փոքրամասնությանը, որը մարտահրավեր է նետել գերիշխող խմբին: Վախեցնելով հավանական հակառակորդին՝ ռճրագործը փորձում է կանխել հնարավոր զարգացումները: Այն կարող է տեղային բնույթ կրել, իրականացվել տեղային իշխանությունների կողմից, իսկ որոշ դեպքերում հետախուզական բնույթ ունենալ՝ պարզելու համար զոհ խմբի արձագանքը:

Որպես օրինակ Դադրյանը նշում է հրեական պոգրոմները Ռուսաստանում: Դրանք առաջին հայացքից ինքնաբերաբար բռնկվող, սակայն իրականում իշխանության կողմից հրահրվող կամ վերջիններիս թողտվությամբ իրականացվող գործողություններ էին: Ամենահայտնի պոգրոմներից էր Բիշնի 1903 թ. պոգրոմը, որ դարձավ լայնամասշտաբ կոտորածների ազդանշան՝ տարածվելով ավելի քան 600 բնակավայրի վրա<sup>53</sup>: Դադրյանը բերում է նաև Համիդյան<sup>54</sup> և Ադանայի կոտորածների օրինակները<sup>55</sup>:

Հաջորդ օրինակը թուրքիների և հույների երկուստեք կոտորածներն են Ռուանդայում և Բուրունդիում: Քանի որ թուրքի ցեղախումբը երկար ժամանակ գերիշխող դիրք էր զբաղեցնում Ռուանդայում, մեծամասնություն կազմող հույների ապստամբությունից հետո, հազարավոր թուրքիներ ստիպված էին հեռանալ Բուրունդի: Հույները, հռչակելով Ռուանդայի անկախությունը, հանրապետությունը պաշտպանելու պատրվակի ներքո իրականացրին թուրքիների կոտորածներ<sup>56</sup>: Թուրքիները Բուրունդիում իրականացրին նմանատիպ կոտորածներ հույների նկատմամբ<sup>57</sup>:

Մյուս օրինակը Բիաֆրայում տեղի ունեցած դեպքերն են: Երկրի հյուսիսում բնակվող հաուսա և ֆուլա մուսուլմանական ցեղերը ապստամբեցին իշխանության անցած քրիստոնյա իրո ցեղախմբի դեմ, որը զբաղեցնում էր Նիգերիայի հարավ-արևելյան

51 Dadrian, “A Typology of Genocide,” 206.

52 Նույն տեղում, 207:

53 James W. Parkes, *The Jewish Problem in the Modern World* (Oxford: Oxford University Press, 1939), 63-74.

54 Dadrian, “A Typology of Genocide,” 207.

55 Նույն տեղում:

56 Նույն տեղում, 208:

57 Նույն տեղում:

մասը: Իբր կառավարության կողմից սկսված սպանությունները պատճառ դարձան ռազմական ապստամբության, որը տապալեց կառավարությունը: Ապստամբությանը զոհ գնացին հյուսիսում բնակվող 30000 իրո ցեղի ներկայացուցիչներ: Մյուսները փախան երկրի հարավ-արևելք, որտեղ 1967 թ. մայիսի 30-ին հռչակեցին Բիաֆրայի անկախությունը: Այնուհետև Նիգերիայի ռազմական առաջնորդ Գոլոնի կողմնակիցները, իր իսկ բնորոշմամբ, ձեռնարկեցին «փոքրիկ վիրահատական քաղաքական գործողությունը»՝ 1967-1970 թթ. սպանելով և սովի մատնելով մի քանի միլիոն իրո ցեղի ներկայացուցիչներ<sup>58</sup>:

4. *Ուտիլիտար ցեղասպանություն (Utilitarian genocide)*, որի նպատակն է ձեռք բերել վերահսկողություն թիրախ խմբի տնտեսական ռեսուրսների նկատմամբ: Օրինակ՝ հրեաների դեմ իսպանական ինկվիզիցիայի պայքարի իրական նպատակը նրանց ունեցվածքին տիրանալն էր<sup>59</sup>: Նույն պատճառը կարելի է գտնել հնդկացիների բնաջնջման հիմքում: Չերոքի ցեղի հեռացումը և ոչնչացումը կապված էր Ջորջիա նահանգում ոսկու հանքերի հայտնաբերման հետ<sup>60</sup>: Բրազիլիայի հնդկացիները 16-17-րդ դդ. ոչնչացվեցին պորտուգալացի գաղութարարների կողմից գետերի հոսանքների մոտ բնակվելու պատճառով<sup>61</sup>:

5. *Օպտիմալ՝ առավելագույն ցեղասպանություն*, որի դեպքում թիրախային խումբն ամբողջովին ոչնչացվում է: Չոհերի թիվը հասնում է մեծ չափերի, իսկ ցեղասպանությունը ծրագրողների նպատակը բնակչության լիակատար ոչնչացումն է: Դադրյանը նշում է, որ համալիր բոլոր նախապայմանների համընկնումը միայն կարող է հնարավոր դարձնել նման ցեղասպանությունը: Եվ պատահական չէ, որ նա բերում է միայն երկու օրինակ՝ Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոստը, որոնք իրագործվեցին երկու համաշխարհային պատերազմների ժամանակ: Երկու դեպքում էլ պատերազմական իրավիճակը թույլ տվեց քաղաքական կուսակցություններին կենտրոնացնել և առավելագույնի հասցնել իրենց իշխանությունը, միաժամանակ թուլացնելով հնարավոր զոհերին: Այս զոհերի խոցելիությունը չափազանց կարևոր փոփոխական է Դադրյանի տեսության մեջ<sup>62</sup>:

Դադրյանի այս վերջին դասակարգումը համընկնում է ավելի ուշ գիտնականների կողմից առաջ քաշված տոտալ՝ համապարփակ ցեղասպանության նկարագրության հետ: Դադրյանը պարզապես չէր կարող կանխատեսել, որ 1975-1979 թթ. Կամբոջայում և 1994 թ. Ռուանդայում կիրականացվեն օպտիմալ ցեղասպանություններ և դրանք ներառել ցանկում:

Դասակարգումներից բացի Դադրյանը նաև առաջարկել է ցեղասպանություն հանցագործության իր սահմանումը. «Ցեղասպանությունը պաշտոնական լիազո-

58 Նույն տեղում:

59 Juan A. Llorente, *A Critical History of the Inquisition of Spain* (Williamstown: The John Lilburne Co, 1967).

60 Marion L. Starkey, *The Cherokee Nation* (New York: Alfred A. Knopf, 1946), 282-301.

61 Dadrian, "A Typology of Genocide," 209.

62 Նույն տեղում, 210:

բույություններով և/կամ իշխանության բոլոր ռեսուրսների հասանելիությամբ օժտված գերիշխող խմբի հաջողված փորձն է հարկադրանքի կամ մահացու բռնության միջոցով նվազեցնել փոքրամասնություն խումբը, որի վերջնական ոչնչացումը համարվում է ցանկալի և օգտակար, և որի խոցելիությունը ցեղասպանության որոշման ընդունմանը նպաստող կարևոր գործոն է»<sup>63</sup>: Այս սահմանման մեջ բացակայում է ոչնչացնելու մտադրության շեշտադրումը, որը շատ գիտնականների կարծիքով ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի ամենամեծ բացթողումն է, քանի որ ցեղասպանական գործողության մեջ դրա առկայությունը գրեթե անհնար է ապացուցել: Դադրյանի սահմանման մեջ անտեսված է նաև ռասայական, կրոնական, ազգային և էթնիկական ինքնությամբ տարանջատվող խմբի թիրախավորումը: Փոխարենը կարելի է հասկանալ, որ խոսք է գնում ցանկացած փոքրամասնություն կազմող խմբի մասին:

Տարիների ընթացքում բազմաթիվ ցեղասպանագետներ, ելնելով իրենց հետազոտական փորձից, առաջարկել են ցեղասպանություն հանցագործության իրենց սահմանումները՝ առաջ քաշելով նաև գիտական նոր տերմիններ<sup>64</sup>: Սրա պատճառներից մեկը ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան է, որում առկա են մի շարք խնդրահարույց և ոչ հստակ ձևակերպումներ<sup>65</sup>: Ի տարբերության ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, դրանք չունեն իրավական պարտավորեցնող ուժ, այլ կրում են ճանաչողական և խորհրդատվական բնույթ:

### Ցեղասպանությանը հարակից գիտական տերմիններ

#### *Պոլիտիցիդ*

Հետազոտողների մոտ առաջին խնդիրը, որն առաջանում է ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի հետ կապված, հանցագործության բնորոշումից քաղաքական խմբերի ոչնչացումը բացառելն է: Որոշ ցեղասպանագետներ կարծում են, որ քաղաքական խմբերը հաճախ դառնում են հենց իշխանության համար քաղաքական պայքարի զոհեր: ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի կազմման քննարկումների ընթացքում քաղաքական խմբերի վերաբերյալ կողմերը չեկան փոխհամաձայնության, քանի որ համարվեց, որ, ի տարբերություն ռասայական, կրոնական, ազգային և էթնիկ խմբերի, քաղաքական ինքնությունը բնատուր, ֆիքսված և հարատև չէ: Շատ երկրների ներկայացուցիչներ խուսափում էին նաև քաղաքական խմբերի հիշատակումից՝ մտավախություն ունենալով, որ այս կետը կարող է կիրառվել հենց իրենց դեմ, քաղաքական խմբերի թիրախավորման, հետապնդման, երբեմն նույնիսկ ամբողջական ոչնչացման հաճախակի հանդիպող դեպքերի պարագայում:

63 Dadrian, “A Typology of Genocide,” 204.

64 Այս բնորոշումների մասին տե՛ս Adam Jones, *Genocide. A Comprehensive Introduction* (Abingdon-on-Thames: Routledge, 2011), 16-20:

65 Տե՛ս օրինակ, Սուրեն Մանուկյան, ««Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի կիրառման հնարավորություններն ու դժվարությունները», *Հայկական քաղաքագիտական հանդես* 1 (2021), 27-48:



Քաղաքագետներ Բարբարա Հարֆը և Ռոբերտ Գուրը 1988 թ. գիտական ոլորտ ներմուծեցին պոլիտիցիդ եզրը, նկարագրելու համար մարդկանց քաղաքական խմբերը<sup>66</sup>, որոնք թիրախավորվել են ոչ թե բնածին հատկանիշների, այլ իրենց քաղաքական հայացքների, քաղաքական որևէ հոսանքի հետևելու, սովորաբար՝ վարչակարգին ընդդեմ լինելու համար<sup>67</sup>։ Պոլիտիցիդը և ցեղասպանությունը երբեմն դժվար է տարանջատել, քանի որ փոքրամասնությունները դառնում են հարձակման թիրախ հաճախ քաղաքական նկատառումներից ելնելով։ Հարֆն ու Գուրը պատմության ընթացքում հանդիպող բազմաթիվ դեպքեր ներկայացնում են որպես գենո-պոլիտիցիդներ<sup>68</sup>։ Տերմինն իրավաբանական շրջանառության մեջ չդրվեց, մնալով միայն գիտական բառապաշարում։ Օրինակ, քաղաքագետ Մանուս Միդլարսկին պոլիտիցիդ է անվանում ստալինյան բռնաճշմունքները<sup>69</sup>։ Շաբաղը, խոսելով այս նույն երևույթի՝ քաղաքական նկատառումներով սպանությունների մասին, օգտագործում է «մարդկայնության դեմ իրականացված հանցագործություն» եզրույթը<sup>70</sup>։

### Էլիտիցիդ

Մտավորականության նպատակային ոչնչացումը, հանդիպելով պատմության ողջ ընթացքում, երկար ժամանակ որևէ բնորոշում չի ստացել։ 1992 թ. բրիտանացի լրագրող Մայքլ Նիկոլսոնը օգտագործել է էլիտիցիդ տերմինը Բոսնիա և Հերցեգովինայում սերբերի կողմից մուսուլման և խորվաթ քաղաքական ակտիվիստների, մտավորականների կոտորածները նկարագրելու համար<sup>71</sup>։ Էլիտիցիդը կարող է լինել յուրաքանչյուր ցեղասպանության իրականացման մի փուլ, ինչպես 1915 թ. ապրիլին Օսմանյան կայսրության հայ մտավորական, քաղաքական վերնախավի ձերբակալությունն ու սպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում։ Նման օրինակներ են նաև նացիստների կողմից լեհական մտավորականության կոտորածը, Բանգլադեշի ցեղասպանության ընթացքում Դաքքայի համալսարանի վրա հարձակումը<sup>72</sup>։

66 Barbara Harff, Ted Gurr, "Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945," *International Studies Quarterly* 32, no. 3 (1988): 359–71.

67 Barbara Harff, "Recognizing Genocides and Politicides," in *Genocide Watch*, ed. Helen Fein (New Haven, CT: Yale University Press, 1992), 27–41.

68 Daniel Feierstein, "Leaving the Parental Home: An Overview of the Current State of Genocide Studies," *Genocide Studies and Prevention* 6, no.3 (2011): 259.

69 Manus Midlarsky, *The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century* (New York: Cambridge University Press, 2005), 22, 309–310, 321.

70 Robert Crib, "Political Genocides in Postcolonial Asia," *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, eds. D. Bloxham, D. Moses (New York: Oxford University Press, 2010), 446.

71 Cathie Carmichael, "Genocide and Population Displacement in Post-Communist Eastern Europe," *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, ed. Donald Bloxham, Dirk Moses (New York: Oxford University Press, 2010), 521.

72 1971 թ. մարտի 25-ին պակիստանյան բանակը, սկսելով «Լուսարձակ» գործողությունը, հարձակում գործեց Դաքքայի համալսարանի վրա՝ այնտեղ գտնվող մտավորականներին ոչնչացնելու նպատակով։ Միայն մարտի 25-ին սպանվեցին 200-ից ավելի ուսանողներ, 10 դասախոս և 12 աշ-



### Գենդերցիդ

Այս տերմինն առավել հաճախ է գործածվում ցեղասպանագիտության մեջ մարդկանց խմբի սեռային պատկանելությամբ պայմանավորված զանգվածային սպանությունը բնորոշելիս: Այն առաջին անգամ օգտագործել է փիլիսոփա Մերի Էն Ուորենը 1985 թ. տպագրած *Gendercide: The Implications of Sex Selection* գրքում<sup>73</sup>: Ցեղասպանագիտության ոլորտում տերմինը շրջանառության մեջ դրել է Ադամ Ջոնսը<sup>74</sup>՝ ցույց տալով ցեղասպանությունների ընթացքում արական և իգական սեռերի նկատմամբ ոճրագործի գործելաոճի տարբերությունը՝ զոհերի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններից ելնելով:

### Էթնոցիդ

Էթնոցիդն առաջին անգամ կիրառել է Ռաֆայել Լեմկինը որպես գենոցիդ տերմինին համարժեք տերմին: Սակայն այն չի մտել ո՛չ իրավական, ո՛չ ցեղասպանագիտական շրջանառության մեջ և մոռացվել է:

1970-ականներին մի խումբ եվրոպացի մարդաբաններ վերստին գործածեցին տերմինը մշակույթի կանխամտածված ոչնչացման երևույթը բնորոշելու համար: Սա, փաստորեն, նկարագրում է ցեղասպանական մեկ այլ երևույթ, երբ ոչնչացնելով մշակույթը, վերջ է դրվում մարդկային խմբի գոյությանը: Հաճախ սա անվանում են նաև մշակութային ցեղասպանություն, սակայն որոշ հետազոտողների կարծիքով, եթե մշակութային ցեղասպանությունն այնուամենայնիվ ընթանում է էթնիկ սպանություններին զուգահեռ, ապա էթնոցիդը սպանությունների հետ առհասարակ կապ չունի<sup>75</sup>: Տերմինը լայնորեն կիրառվում է գաղութարարների կողմից տեղաբնիկ ժողովուրդների ձուլման և ուծացման քաղաքականությունը բնութագրելու համար: Էթնոցիդի օրինակ է Հյուսիսային Ամերիկայում և Ավստրալիայում տեղաբնիկ հնդկացիների և աբորիգենների երեխաների բռնի տեղափոխումը պետական դպրոցներ կամ սպիտակամորթ եվրոպացիների ընտանիքներ, որի ընթացքում տեղի էր ունենում նրանց ինքնության վերափոխում և աստիճանական ձուլում<sup>76</sup>:

Հետազոտողների կողմից ցեղասպանությունների դասակարգումների և հանցագործության նոր սահմանումների քննարկումները հանգեցրին նոր տերմինների առաջացմանը. կնասպանություն՝ *femicide*, լեզվասպանություն՝ *linguicide*, ողջ մարդկության սպանություն՝ *omnicide*, ցեղասպանական սպանություն՝ *genocidal killing*<sup>77</sup> և այլն: Դրանց օգտագործումը գիտական ոլորտում թույլ է տալիս դիտարկել

խառակից: Maloy Dutta, “Pak Army killed 200 students, 10 teachers at DU on March 25,” *The Daily Observer*, 25 March 2015, <https://www.observerbd.com/2015/03/25/79918.php>, դիտվել է 22.11.2021.

73 Mary Ann Warren, *Gendercide: The Implications of Sex Selection* (Totowa: Rowman & Allanheld, 1985).

74 Adam Jones, “Gendercide and Genocide,” *Journal of Genocide Research* 2 (2002): 185–187.

75 Barry Sautman, “Cultural Genocide and Tibet,” *Texas International Law Journal* 38 (2003): 173–248.

76 Andrew Woolford, “*This Benevolent Experiment*”: *Indigenous Boarding Schools, Genocide and Redress in North America* (Nebraska: University of Nebraska Press, 2015).

77 Eric Markusen, Damir Mirkovic, “Understanding Genocidal Killing in the Former Yugoslavia:

ցեղասպանության երևույթը տարբեր կողմերից, բացահայտել դրա էությունը, նպաստել ընդհանուր ճանաչողության բարձրացմանը, սակայն դրանք, ի տարբերություն ցեղասպանություն տերմինի, հանցագործության իրավական բնորոշում չեն և միջազգային իրավական պատասխանատվության չեն կարող հանգեցնել:

### Ամփոփիչ դիտարկումներ

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ վեճերը ցեղասպանագիտության առարկայի, նրա սահմանների շուրջ առ այսօր շարունակվում են: Դրա պատճառը հանցագործության և այն բնորոշող տերմինի շուրջ գոյություն ունեցող տարակարծություններն են: Նրանց մի մասն առաջարկում է նոր սահմանումներ և անվանումներ, որոնք իրավական ուժ չեն կարող ունենալ: Շարունակվում են բանավեճերը նաև ցեղասպանական դեպքերի շուրջ: Ընդհանրացնելով այդ քննարկումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ մասնագետների մեծ մասը կիսում է երկու ծայրահեղական մոտեցում, այն է՝ Հոլոքոստի բացառիկության դրույթը և ընդհանրական՝ գրեթե բոլոր դեպքերը որպես ցեղասպանություն դիտարկելը: Գոյություն ունի որոշակի համաձայնություն չորս հիմնական՝ համապարփակ ցեղասպանությունների հարցում՝ Հայոց ցեղասպանություն, Հրեից ցեղասպանություն, Կամբոջայում և Ռուանդայում իրականացված ցեղասպանություններ: Մյուս բոլոր դեպքերը դառնում են գիտական, հաճախ նույնիսկ քաղաքական բանավեճի առարկա: Հետազոտողներն առաջ են քաշում ցեղասպանական դեպքերի իրենց դասակարգումը: Հոդվածում ընդարձակ կերպով ներկայացվում է Վահագն Դադրյանի՝ ըստ ցեղասպանական դեպքերի արդյունքների ցեղասպանությունների դասակարգումը:

Այս գործընթացին զուգահեռ շարունակվում է մի շարք տերմինների կիրառումը, որոնք թեև չեն համընկնում ցեղասպանության հանցագործության հետ, սակայն օգտակար են հարակից հարցեր պարզաբանելու համար՝ պոլիտիցիդ, գենդերցիդ, էլիտիցիդ:

---

Preliminary Observations,” in *Collective Violence*, eds. C. Summers, E. Markusen (Lanham: Rowman & Littlefield, 1999), 37; Jones, *Genocide. A Comprehensive Introduction*, 26-28.

## ON THE ACADEMIC CLASSIFICATIONS OF GENOCIDES

*Suren A. Manukyan*

*Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

### SUMMARY

Discussion continues over the subject of genocide, the boundaries of the crime, as genocide scholars debate its key concept, the term genocide. Some of them have contributed their own definitions of the phenomenon, which cannot have legal force. Disputes continue over whether the massacres can be considered genocide or not. It can be summed up that most scholars are in the middle ground between the two farthest approaches (if some argue for the uniqueness of the Holocaust, then the other camp offers a broad, almost universal inclusion of mass murder cases under the definition of genocide). There is almost complete consensus on the four major genocides: the Armenian Genocide, the Holocaust, the Cambodian Genocide, and the Rwandan Genocide. But many more other cases are the subject of academic and often political debate.

To clarify this debate, comparative genocide studies and the classification of genocides can be helpful. The classification of Vahakn Dadrian is essential for us. He divided genocidal cases into four groups: Cultural, Latent, Retributive, Utilitarian and Optimal genocide, based on the outcome of the genocide.

In parallel with this process, several terms continue to be used that do not correspond with genocide, but help explain related issues: politicide, gendercide, eliticide. However, we should remember that genocide is a legal term; the others are not.

**Key words:** Genocide, total and partial genocides, Katz-Charny debate, Holocaust, Vahakn Dadrian, politicide, gendercide, eliticide, ethnocide.

## К ВОПРОСУ ОБ АКАДЕМИЧЕСКИХ КЛАССИФИКАЦИЯХ ГЕНОЦИДОВ

*Сурен А. Манукян*

*Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения*

### РЕЗЮМЕ

Дискуссии по поводу определения геноцида, его границ продолжают до сих пор, поскольку ученые, исследующие геноцид, обсуждают его определение - термин геноцид. Некоторые из них предлагали свои собственные определения этого явления, которые, однако, не могут иметь юридической силы. Продолжаются споры о том, какие массовые убийства можно считать геноцидом, а какие не подходят под это определение. Можно сказать, что большинство ученых находятся между двумя самыми радикальными подходами (если одни отстаивают уникальность

Холокоста, то другие предлагают широкое, почти универсальное включение всех случаев массовых убийств в определение геноцида). Существует почти полный консенсус по четырем основным тотальным геноцидам: геноциду армян, холокосту, геноциду в Камбодже и геноциду в Руанде. Но гораздо больше случаев являются предметом академических и часто политических дебатов.

Для прояснения этой дискуссии, могут быть полезными сравнительные исследования геноцида и классификация геноцидов. Нами выделена классификация известного социолога Ваакна Дадряна. Основываясь на результатах геноцида, он разделил случаи геноцида на четыре группы: культурный, скрытый, карательный, утилитарный и оптимальный геноцид.

Параллельно с этим процессом в научной литературе продолжают использоваться несколько терминов, которые не совпадают с определением геноцида, но помогают объяснить смежные явления: политцид, гендерцид, элитоцид. Однако нужно помнить, что если геноцид – это юридический термин, то другие не имеют юридического обоснования.

**Ключевые слова:** геноцид, тотальный и частичный геноцид, дискуссия Кац-Чарни, Холокост, Ваагн Дадрян, политцид, гендерцид, элитоцид, этноцид.

## REFERENCES

Kirakossian, Arman. *Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը* [Armenian Diplomacy and Question of Western Armenians]. Yerevan: Gitut'yun, 1999;

Manukyan, Suren. Ցեղասպանագիտության դասականը: Վահագն Դադրյանի պայծառ հիշատակին [The Classic of Genocide Study. To the Bright Memory of Vahagn Dadryan]. *VEM hamahaykakan handes* 3 (2019): 178-192;

Manukyan, Suren. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի կիրառման հնարավորություններն ու դժվարությունները [Opportunities and Challenges of Implementing the “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide”]. *Haykakan qaghaqagitakan handes* 1 (2021): 27-48;

Manukyan, Suren. Ցեղասպանագիտությունը՝ որպես գիտաճյուղ. ձևավորման և զարգացման պատմությունը [Genocide Studies as a Scientific Discipline. History of Origin and Development]. *VEM hamahaykakan handes* 3 (2019): 8-44;

## Հեղինակի մասին

### About the Author

### Об авторе

**Սուրեն Ա. Մանուկյան**, պատմ. գիտ. թեկն., արևելագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Վահագն Դադրյանի անվան Համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, ԵՊՀ Հայագիտական

հետազոտությունների ինստիտուտի Յեղասպանագիտության բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ ցեղասպանության ոճրագործներ, համեմատական ցեղասպանագիտություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ [manukyan.suren@genocide-museum.am](mailto:manukyan.suren@genocide-museum.am)

**Suren A. Manukyan**, PhD in History, orientalist, Head of the Comparative Genocide Studies Department named after Vahakn Dadrian, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, and Head of the Department of Genocide Studies at Institute of Armenian Studies, Yerevan State University.

Research fields – genocide perpetrators studies, comparative genocide studies.

E-mail: [manukyan.suren@genocide-museum.am](mailto:manukyan.suren@genocide-museum.am)

**Сурен А. Манукян**, канд. ист. наук, востоковед, заведующий Отделом сравнительного изучения геноцидов им. Ваагна Дадряна Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” заведующий Отдела геноцидоведения Института арменоведения Ереванского государственного университета.

Область исследований – изучение преступников, виновных в осуществлении геноцида, сравнительное изучение геноцидов.

Эл. почта: [manukyan.suren@genocide-museum.am](mailto:manukyan.suren@genocide-museum.am)